

Ганна Скуртул

СЛІДАМИ ЕМІГРАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ (ДО ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОНЯТТЯ «ЕМІГРАЦІЯ»)

У статті аналізується багатопланове прочитання явища еміграції в еміграційному дискурсі. Перераховуються умовні «сліди» еміграції сучасної української прози: канонічний, екстрапольований, карнавальний, онтологічний та слід-мімікрія.

Ключові слова: еміграція, еміграційний дискурс, «слід», деконструкція, сучасна проза.

Сучасний український міграційний дискурс демонструє багатопланове прочитання еміграції, що в свою чергу зумовлено насамперед «пограничною» природою самого явища міграції. Діапазон розуміння еміграції визначається цілою низкою чинників. Це фактори жанру і стилю, фокалізації (хто бачить, де знаходиться фокус уваги), літературного канону, що актуалізується в авторській практиці, початковим задумом, соціолінгвістичним середовищем, віком, статтю тощо. Все разом формує концепт еміграції та виявляє дефініції в авторській індивідуальній транскрипції. Ці дефініції в термінології Е. Льовінаса і в запозиченні Ж. Дерріди — «сліди», в нашому випадку, означають поняття еміграції [9]. «Слід» як продовження вихідного знака, як поліваріантне звучання слова і як співвіднесеність мови з позамовною реальністю — одне з найбільш перспективних теоретичних питань у співвідношенні з початковим значенням слова «еміграція».

І хоча в українському літературознавстві проблема еміграції представлена досить широко (див. дет.: О. Вознюк [3], Ф. Погребенник [8], М. Сорока [10]), питання про її «різночитання» як феномену та значення слова вимагає додаткового уточнення, адже центральним знаком еміграційного дискурсу, його номінативним ядром є слово «еміграція». Від того хто, в яких умовах, як і коли репродукує його сенс залежить розуміння індивідуально авторської інтерпретації еміграції в окремому тексті, що у підсумковому огляді відкриває можливість загального уявлення про еміграцію як парадигму сучасності. Виявленням і систематизацією відмінностей у художньому осмисленні еміграції визначається мета нашої статті. Іншими словами, кажучи про деконструкцію еміграції, про різні децентровані форми концепту еміграції, нами проводитиметься лише демонстрація того, що вже було демонтовано, тобто того, що знаходить в собі сучасна проза.

Спочатку вкажемо на загальноприйняті уявлення про еміграцію у її найбільш розповсюджені формулюванні: «Еміграція — це переселення, вимушене чи добровільне переміщення людей зі своєї країни до іншої з економічних, політичних або релігійних причин. (...) Еміграція

може бути тривалою з метою постійного проживання, тимчасовою, якщо емігранти через певний час повертаються, та сезонною...» [6, 13]. Саме це визначення як конструктивний центр покладено в основу більшості в цілому незаперечних поглядів на проблему, яка досліджується. Однак у такому зрозумілому на перший погляд визначенні за словом, що ніби означає процеси переселення, стоїть багато запитань, які найбільше викликані специфікою літератури як «художнього слова»: хто осмислює явище еміграції (градація за соціальним статусом, статтю, віком, освітнім рівнем, психічною природою, віросповіданням тощо); в якій художній манері або в художньому каноні реалізовує себе автор; коли, у якій соціально-політичній «атмосфері», в якому часі еміграція стала предметом його уваги; яка точка зору переважає в авторському погляді (момент фокалізації); якого роду горизонт очікування, попередні «подання» визначили, що називається еміграцією. Ці та подібні їм запитання зрештою визначають індивідуально авторську транскрипцію слова, що означає начебто цілком визначене, зрозуміле явище переміщення, умовно кажучи, з одного соціально-політичного і культурного простору в інший. Проте ці ж питання якраз і віддаляють нас від вихідного значення слова, споконвічного поняття еміграції, тим самим встановлюючи певну дистанцію між її загальновизнаним і особистісним розумінням.

Цю дистанцію як зведення відхилень від загального визначення, як прояв індивідуально авторського абстрагування від стереотипного поняття, як віддалення від автора вихідних маркерів ми розглядаємо як «слід», у нашому випадку — еміграції, чим, власне, і викликана мета нашого дослідження. Твори Ю. Андруховича («Перверзія»), В. Вовк («Старі панянки»), Л. Демської («Сповідь емігранта»), А. Тарасенка («Емігрант»), Г. Тарасюк («Янгол з України»), які серед інших формують сучасний художній (у ньому ж і міграційний) дискурс, викликали наш дослідницький інтерес.

Визначена мета зовсім не скасовує розуміння еміграції як добровільного або вимушеного переселення, вона лише спрямована на уточнення семантичної основи слова, що означає процес переселення. При такому розгляді індивідуальна

рефлексія еміграції завжди «відстає» і тому не цілком відповідає встановленим значенням. Можна сказати, що «слід» еміграції — це конотативний шлейф денотата еміграції, що формується у спів-авторстві (автор-читач). І в кожному художньому прояві конотативне продовження як відгомін основного значення являє собою певне наближення або поєднання з канонічним поняттям. Тому, на нашу думку, варто говорити про можливість виведення розгорнутої типології «сліду» еміграції в еміграційному дискурсі.

На підтвердження сказаного, звернемо увагу лише на деякі умовно названі нами форми «сліду» еміграції в сучасній прозі.

1. Канонічний «слід». Такий тип розуміння еміграції демонструє, наприклад, Г. Тарасюк у новелі «Янгол з України». Канонічний «слід» відтворює традицію сприйняття еміграції як вимушеного переміщення в іншу країну. Його визначають культурні, соціальні, ідеологічні, етнічні, психологічні коди, що створюють своєрідний алгоритм дискурсу, який найбільше тиражується в суспільній свідомості. Всі ці наративні установки як основа фабульного розвитку досить логоцентричні та прозорі: чорнобильська катастрофа (знак біди як першопричина), розпад Союзу й убогість в умовах нової державності (знак незападницьких зрушень на соціальному рівні) — внаслідок чорнобильської аварії важке захворювання дочки (знак ентропійних зрушень на психофізіологічному й екзистенційному рівнях), вимушений для порятунку дівчинки виїзд на заробітки у відносно благополучну країну (знак надії), труднощі заробітчанського життя, приниження і терпіння (знак подолання і стійкості в ім'я порятунку), фатальна, передбачувана («витає в повітрі») катастрофа і смерть головної героїні (знак неминучості та заданості біди через Чорнобиль), перспектива усиновлення і порятунку дівчинки, яка втратила матір, протиставляються втраті дитини (знак дива і очищення, катарсис). До того ж все це динамічно розгортається в національно забарвленому розповідному руслі, яке наочно синтезує в собі трагедію і національну ідею: *«Врешті служниця справді не витримала і, гаряче жестикулюючи, спробувала пояснити Філофеї мішаниною грецьких, англійських і російських слів, що вона не руска, не росіда, вона — українка. Вона не хоче бути — росіда. Бо вона українка і в неї є ім'я — Зоя. І, взагалі, вона не якась там затуркана Зульфія, вона — відома і навіть шанована, так-так, відома й шанована у себе на батьківщині журналістка, а сюди пригнав її Чорнобиль... тобто, наслідки Чорнобиля — хвороба дитини... І тому вона не хоче бути — росіда, а хоче бути або Зоя, або українка...»* [12, 307]. У цьому алгоритмі звертає увагу, по-перше, соціальна і, по-друге, така, що історично склалася еміграція, ніж фатальна зумовленість української заробітчанської; техно-

генна катастрофа і соціально-економічні злидні включені в міфологему долі як трагедії з відкриттям рятівних, по суті утопічних перспектив. Тут «вимушена» еміграція позначена досить поширеними смисловими параметрами і тому її «слід» найбільшою мірою відповідає канону загальних уявлень.

2. Екстрапольований «слід». Якщо у попередньому «сліді» явно і чітко проглядаються канонічні уявлення про еміграцію заробітчанського прагнення, то в поетичному, можна сказати медитативному нарисі Л. Демської, всупереч лінійному змісту («Сповідь емігранта») наративна стратегія розвивається нетривіально — у психоделічному просторі особистості, що рефлексує вглиб себе. Спрямованість углиб, в осереддя власного духовного досвіду з приводу якогось умовного явища — явища еміграції — становить виняткову у своєму роді типологію «сліду» еміграції. Тут варто вести мову не просто про екстраполяції еміграції, рефлексії «в собі» — у сфері найскладніших психофізіологічних трансформацій (потік свідомості), але і про феномен нашарування самого життєвого, подієвого явища на явища внутрішньої людини. Внаслідок цього утворюється своєрідна месле-форма еміграції, що виявляє не саму подію, а її вплив, що подумки переживається та чуттєво відчувається. Такий уплив фіксується всередині зверненої вглиб себе людини. Можна стверджувати, що цей міграційний «слід» слова і його традиційне розуміння перебуває у внутрішньому сублімуючому суб'єкті. І зовсім не випадково, що у подібному розумінні й тілесність, і духовність також убачаються в еміграційному світлі: *«Бруківка цього міста, єдино-коханого, вже не порятує ілюзією повернення з еміграції. Душа у тілі, як в еміграції. Разом з тілом шукаю її Батьківщину. Бо страшно відпустити саму...»* [4, 201].

3. «Слід»-мімікрія. Це своєрідний «слід»-симулякр, оманливий «слід». Він подібний явищам, які відбуваються в живій природі, де, як відомо, «підлаштування» як спосіб злиття під навколишнє середовище повсюдно. У художньому освоєнні процесів еміграції спостерігається, здавалося б, невмотивована репродукція центрального поняття слова, коли відома «пригранична» подія майже ніяк не співвідноситься з розповідним планом, як, утім, і з долею оповідача. На нашу думку, це пояснюється спільною низкою ознак психічного і життєво-подієвого еміграційного світу. З одного боку, очевидно, що еміграції як події відповідають такі ознаки, як перехідність, нестійкість, полярність — т. зв. «порогові» прояви. З іншого ж, — названі ознаки одночасно є і властивостями людської психіки — завжди перехідної, досить нестійкої й теж полярної. Так, розглядаючи своєрідні і разом з тим фундаментальні прояви людського розуму у зв'язку зі строгою системою правил, які розповідають, як будувати, наприклад, картини

в уяві, С. Ейзенштейн звертає увагу саме на полярність як якість думки — парне-непарне, Ін-Ян і т.п., а також як «динаміку Всесвіту і ритмічну зміну фаз у всіх її проявах» [5, 258]. У такому посправжньому широкому сенсі кожна людина, а тим більше творча, тобто глибоко рефлексивна, у певній мірі й часто психопатологічна особистість — емігрант внутрішньополярний або, за однойменною назвою праці Ю. Крістєвої [7], «сам собі чужий». Як така, особистість порівнює себе з тими сторонами життя, що збігаються з її внутрішніми — межовими — параметрами, коли соціальна нестабільність, пограничний характер самої події переселення збігаються з автентичними властивостями психіки. Тут особистість та абстрагована подія еміграції тавтологічні. Звідси цілком органічні рефлексії еміграції — навіть тоді, коли особиста доля автора повністю не співвідноситься з традиційним уявленням про еміграцію та повсякденним розумінням слів «еміграція», «емігрант». Тому твір А. Тарасенка «Емігрант» можна розглядати як один із способів внутрішнього витіснення в еміграційний простір — не через вигнання у внутрішню еміграцію, а через мімікрію внутрішніх щодо «прихильних» параметрів — ті ж перехідність, нестійкість, полярність — під аналогічними еміграційні якісні параметри. У цьому тексті оповідач, громадянин Казахстану, уродженець України, у підготовці до цілком респектабельної дипломатичної служби (посол Казахстану) на історичній своїй Батьківщині власну долю, свій подвійний статус осмислює в еміграційному ключі, що не цілком співвідноситься з цим поняттям у традиційному його сприйнятті: «У нас тепер статус закордонних українців. (...) Статус — штука на подив дієва: вона вимагає негайного виконання першого обов'язку емігранта — відчувати себе збоку» [11, 35]. Домінанта етнічної самосвідомості невмотивовано оформлюється тут в еміграційному, психологічно периферійному модусі. У цьому випадку правомірно говорити саме про момент свідомого або несвідомого транскрибування зазначеної подібності глибоко вроджених психічних і подієвих еміграційних ознак, а отже, можна вести мову про «слід»-мімікрію еміграції. Тут сам автор, утім, як і будь-яка інша психічно організована особистість, — емігрант/еміграція. Проте цей тип еміграції дуже віддалений від денотанта цього слова і означає не саму дію, а більше, за Ж. Деррідою, — її відсутність.

4. Карнавальний «слід». Це «слід» еміграції як невід'ємної складової приватної долі та життя в цілому — життя, сповненого гріхом становлення, несподіваних і чудових метаморфоз, магичних перетворень і т.п. Карнавальна жвавість, постійна зміна масок, умов і положень наче посуває долю людини до зміни місць проживання. Тут на першому плані стоять не соціально-економічні фактори, а внутрішньо-життєві. Яскравий при-

клад — «Перверзія» Ю. Андруховича. Один із героїв (Гермоген Цитрина) відчуває напевно магичні — в цирковому розважальному обрамленні (цирк — символічний надлишок життєвих стихій і чудодійних трансформацій; цирк — свято, карнавал) — перетворення долі, що виводять його на еміграційну орбіту як сферу життєвих метаморфоз, як орбіту життя. В основі цих перетворень — чудова генеалогія головної героїні Ади Цитрини, але більше «мінливості долі» її батька Гермогена Цитрини, спадкоємця «напівнавіженого алхіміка та планетника Георгія Цитрини»: випадкова зустріч Гермогена з долею, коли «якось до Чортополя прибував з гастролями всесвітньо знаний мандрівний цирк «Вагабундо» [1, 180]; випадкове зачарування майбутньою професією і несподіваний виїзд з України, так як «хлопчина був настільки причарований усім побаченим на виставі, що ув'язався слідом за штукатурами...» [1, 180]; випадкова зустріч із майбутньою дружиною Соломією Предивною, коли «він підібрав на станції Нью-Йоркського метро безпритульну українську дівчину, що в супроводі катеринки сумно виводила «Пісню про рушничок» [1, 181]. Тут випадок — генезис переселення який, однак, є одночасно тут зовсім не довільним, не випадковим, скоріше навіть — закономірним, адже святкове переповнення і змінюваність (протікання) життя — можливо домінуюча (за уявленнями Геракліта) властивість. Тут, до речі, серед іншого можна вести мову про певний, швидше за все опосередкований, вплив тиражованого культурного коду — в гераклітовому ключі — на автора. Виходить, що у випадку А. Тарасенка, «слід» еміграції виразно проглядається в межах натурфілософських уявлень, цілком органічних, як прийнято вважати, природі творчості.

5. Онтологічний «слід». Близький до карнавального, але відрізняється від нього більш широкою рецепцією еміграції, охоплює людину в її залученні у сферу Духа, що трактується в теїстичній традиції. Наприклад, «Старі панянки» В. Вовк. Героїні повісті — Альма і Раїна — мандрівниці. Їх мандри особливого роду і викликані християнським устремлінням від особистого (тіло, будинок, місто, країна) до загального (земля, космос), далі — до всезагального (Бог). Також — у зворотному устремлінні, оскільки «неважливо в який бік підніматися, бо обидві стежки єднаються вгорі» [2, 217]. Цей шлях забарвлений у еміграційні емоційно-сміслові тони (зазначимо, одна з героїнь — Раїна — українська емігрантка) і спонукає до осмислення міфологеми землі обітованої; пошук істини, творчість як інструмент порятунку, пошуки неіснуючого на землі будинку, спогади про неіснуючу Батьківщину спонукають до динамічного переміщення в онтологічному просторі. Прагнення гармонізувати відчуття цілісності людини і всесвіту як за-

гального для всіх будинку, возз'єднати порушений «вертикальний» світоустрій у творчому намаганні та вдосконаленні — це ініціація комфортного простору, розгорнутого у авторки на абсолютному, онтологічному рівні. Відомо ж, що пошук комфортного (тут в духовному вимірі) проживання лежить на самому початку будь-якої еміграційної історії — незалежно від індивідуальних поглядів на шкалу життєвих цінностей. Тому історія двох «старих панянок» (швидше, кожна з них — еманация єдності: цілісної, самодостатньої і разом з тим діалектично суперечливої особистості) з повісті В. Вовк пройнята пошуковим пафосом. Пафос динамічного, переломного шляху (тут: «від сходинки до сходинки — сходи до Бога») також типово міграційний — почуття самотності, чужості, невлаштованості основних персонажів визначають жалісливу свідомість загального споріднення і взаємопроникнення: *«Наш біль стає космічним болем, і ми, самотні й бездомні, віддаємося струмові вселюдського болю...»* [2, 248]. Такі масштабні «переселенські»

зрушення формують значення онтологічного «сліду» еміграції.

Отже, представлені «сліди» — невелика ілюстрація багатозначного, досить неординарного, поліваріантного означення еміграції в сучасному українському еміграційному дискурсі, що вказує на важливість процесів переселення з України в інші країни і, відповідно, на їх художню актуальність. У цілому ж як вищезазначені, так і, можливо, інші — дорожній, тілесний, еротичний, «відсутній» — «сліди» еміграції в сучасній українській прозі істотно розширюють конотативне звучання цього слова, збільшуючи і дистанцію його різних репродукцій як безпосередньо від самої життєвої події, так і від уніфікованого вихідного визначення в такому і йому подібному переломленні здійснюється процес деконструкції еміграції. З огляду на підвищення еміграційної напруги в Україні, як і в усьому світі, глибоке дослідження «слідів» еміграції у сучасній прозі відкриває перспективу системного бачення цього феномену в його художньому осмисленні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрухович Ю. Перверзія [роман] / Юрій Андрухович. — Львів : Класика, 1999. — 291 с.
2. Вовк В. Проза / Віра Вовк. — К. : Родовід, 2001. — 445 с.
3. Вознюк О. Еміграційна візія іншого: теоретичний аспект / Ольга Вознюк // Вісник Львівського університету. — 2008. — Вип. 44. — Ч. 1. — С. 178–184. — (Серія «Філологічні науки»).
4. Демська Л. Місто в тіні : Проза / Леся Демська. — К. : Смолоскип, 2000. — 208 с.
5. Эйзештейн С. Чет-Нечет // Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. — М. : Наука, 1988. — С. 234–278.
6. Історія української еміграції [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів освіти / Б.Д. Лановик [та ін.]. — К. : Вища школа, 1997. — 520 с.
7. Крістева Ю. Самі собі чужі / Юлія Крістева. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. — 264 с.
8. Погребенник Ф. Еміграція і література / Федір Погребенник // Соло і час. — 1991. — № 10. — С. 22–28.
9. Современное зарубежное литературоведение. Энциклопедический справочник / науч. ред. и сост. И.П. Ильин, Е.А. Цурганова. — М. : Интрада — ИНИОН, 1996. — 317 с.
10. Сорока М. Чи є панацея від міфу про Антея в українській літературі діаспори? / Микола Сорока // Слово і час. — 2000. — № 12. — С. 11–18.
11. Тарасенко А. Емігрант [повість] / Анатолій Тарасенко. — Костанай, 2005. — 230 с.
12. Тарасюк Г. Янгол з України : Маленькі романи. Новели / Галина Тарасюк. — К. : Либідь, 2006. — 432 с.

В статтю аналізується багатопланове прочитання явлення еміграції в еміграційному дискурсі. Перераховуються умовні «слід» еміграції сучасної української прози: канонічний, екстраполований, карнавальний, онтологічний і слід-мімікрія.

Ключевые слова: еміграція, еміграційний дискурс, «слід», деконструкція, сучасна проза.

The article analyzes multi-aspect interpretation of emigration in emigrate discourse. Conventional "signs" of emigration in modern Ukrainian prose: canonical, extrapolated, carnival, ontological ones and mimicry-trace are enumerated.

Key words: emigration, emigrate discourse, "sign", deconstruction, modern prose.